

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»
XIX Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XIX Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»**

**PROCEEDINGS
of the XIX International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»**

**2024
Астана**

УДК 001

ББК 72

G99

«ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024» студенттер мен жас ғалымдардың XIX Халықаралық ғылыми конференциясы = XIX Международная научная конференция студентов и молодых ученых «ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024» = The XIX International Scientific Conference for students and young scholars «ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024». – Астана: – 7478 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-7697-07-5

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001

ББК 72

G99

ISBN 978-601-7697-07-5

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2024**

3. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті / Н. Уәлиев. Алматы: Мектеп, 1984.-75 б.
4. Қапасова Б.Қ. Тіл мәдениеті. Шешендік өнер / Б.Қ. Қапасова. - Алматы: Дәуір, 2014.- 224 б.
5. Масанов, Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности номадного общества). Алматы, Москва, 320 с.
6. Федорович, Б.А. Лик пустыни. 2020. Госкультпросветиздат, Москва, 247
7. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Том II. Акмолинская область. Атбасарский уезд. 2012. Воронеж, 262 с.
8. Мурзаев, Э.М. Очерки топонимики. 2014. Мысль, Москва.
9. Румянцев, П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Том 4. Верненский уезд. 2013. Санкт-Петербург, 439 с.
10. Есдәулет Ұ. Екі томдық таңдамалы шығармалар, 1 том: Алтын тамыр. Ел мен жер жырлары. – Алматы: Жазушы, 2016. – 392 б.
11. Нұрқатов Айқын. Абайдың ақындық дәстүрі. Монография. Шығармалар жинағы. – Алматы, 2010. – 476 б.
12. Салықбай Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы: Жазушы, 2011. – 144 б.

ӘОЖ 81-112.4

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНЫҢ КОНЦЕПТАЛОГИЯСЫ

Серикова Мөлдір Санатқызы
moldir.serikovas01@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ филология факультетінің
2-курс магистранты, Астана, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Ж.Қ. Өмірбекова

Өсімдік әлемінің адам өмірі үшін маңызы өте зор. Ежелгі заманнан бері адамдар өсімдіктерді жинап, жемістерін жеп, жапырақтарын, сабақтарын, тамырларын дәрі-дәрмекке және әртүрлі заттарға пайдаланған. Адам өмірі өсімдіктер әлемімен тығыз байланысты. Өсімдіктер – өміріміздің тірегі, азығы және көркі. Демек, өсімдік атаулары халықтардың сөзжасамына, сөздік қорына қосқан үлесімен тіл мен мәдениеттің маңызды элементтері.

Орналасу аймағына байланысты бір өсімдіктің әртүрлі атаулары болуы мүмкін. Осылайша, мыңдаған өсімдіктердің он мыңдаған жергілікті атауларымен бетпе-бет келіп отырмыз. Көптеген өсімдіктердің жазбаша және термин боларлық белгілі ортақ түрік атауы жоқ. Бар болса да, жергілікті жердегі белгілі өсімдіктің жазба тілдегі баламасы қандай екені белгісіз. Осы себепті тарихи және қазіргі түрік әлемінің барлық өсімдіктері өздерінің стандартты тіл баламаларымен және бүкіл түрік географиясында қолданылатын атауларымен және латын тілінде аталады.

Баламасы бар үлкен сөздік қажет. Зерттеудің бұл түрі түрік әлеміндегі барлық өсімдіктерді атауды ғана емес, сонымен қатар әртүрлі түрік географияларындағы өсімдік атаулары мен осы өсімдік атауларының нұсқаларын анықтауға қызмет етуді мақсат етеді. Осылайша түрік әлемі географиясында кездесетін өсімдіктердің дәл түрік атауларын латынша атауларына қарсы қоюға болады. Түркияда сөздік зерттеулер негізінен өсімдік атаулары саласында жүргізілді. Бұл сөздік зерттеулерге жалпы сөздіктер, ауызекі сөздіктер, жергілікті сөздіктер жатады.

Древнетюркский словарь' 1969 жылы Ленинградта (Ресей) кириллицамен жазылған 715 беттен тұратын орысша сөздік. Ескі түрік сөздігі деген мағынаны білдіретін бұл кітап 1968

жылы дайындалып, 1969 жылы басылып шықты. Сөздікті Тенишев, Щербак, Насилов және Наделяев дайындаған. Көне түрік жазбалары (руникалық жазбалар), ұйғыр мәтіндері мен Орта түрік дәуіріндегі (Қарахан түріктері) шығармалары қамтылған сөздікте шетел сөздерінің шығу тегі мен түрік сөздерінің шығу тегі түсіндіріледі. Сөздікте шамамен 20 000 ескі түрік сөзі мен сөз тіркесі бар. Бұл сөздіктен 170 өсімдік атауы табылды. Табылған лингвистикалық материал әліпби ретімен орналастырылып, түрік тіліне аударылған. Екіншіден, Ахмет Джафероглу дайындаған ескі ұйғыр түрік тілі. Бұл сөздік 1968 жылы жарық көрді. Ескі ұйғыр түрік сөздігін дайындаған кезде Ахмет Джафероглу ұйғыр түрік тілінде жазылған шектеулі дереккөздерді пайдаланды және сөздігіне шамамен 7500 сөз енгізді. Ескі ұйғыр түрік сөздігінен 98 өсімдік атауы табылған.

Одан кейін 2015 жылы Ержиласун мен Аккоюнлу дайындаған «Дивану Лугати'т-Түрк» сканерленіп, осы сөздіктен 92 өсімдік атауы анықталды. Харезм-Алтынорду аймағы үшін Суат Унлүдің Харезм-Алтынорду түрік сөздігі (2012) сканерленіп, 99 өсімдік атауы табылды. Қыпшақ аймағында қолданылған өсімдік атаулары үшін 2015 жылы Аргуншах пен Гюнер дайындаған Codex Cumanicus, 1945 жылы Аталай баспасынан шыққан Et Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye және 1949 жылы Эш-Шүзүр-үз Зехебийевел басып шығарды. -Kitai'l-Ahmediyyefil-Lûgat-it-Türkiyye, 2011 жылы Эминоғлу дайындаған Аббас ибн Хамза эс-Сабрани Kitâbü'l-Efâl (Қыпшақ аралық сөздігі), Гүнер 2017 жылы басып шығарған Ресули сөздігінің түрік сөздігі. 1999 жылы Р.Топарлы және т.б. басып шығарған Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l Lûgati t-Türkiyye, 2003 жылы шыққан Қыпшақ түрікше сөздігі сканерленіп, 474 өсімдік атауы табылды.

Қазақ тілі, түрік және тарихи түрік диалектілеріндегі кездесетін ортақ өсімдік атаулары:

АҒАШ: Жапырақтары ұшқыр, сабақтары ұшқыр, биік болып өсетін көпжылдық өсімдіктердің жалпы атауы. //Бұтақты, жапырақты, дінді, биік өсетін көпжылдық өсімдіктердің жалпы атауы. QÄTS, 67. Қазақ тілінде Ағаш (QÄTS, 67) деп аталатын бұл өсімдік: түрікше ағаш. (sozluk.gov. tr), көне Анадолы түрік тілінде agac-agaç-agaş (EATS, 19), Көктүрік тілінде iğaç (BK G 11, T 25), ескі ұйғыр түрік тілінде iğ ac (EUTS, 85), yığaç «қосарылған ағаш», «Қарахандық түрік тілінде» (DLT, 979), Хорезмдік Алтын Орда түрік тілінде yig ac «ағаш, бұтақ, таяқ, сора, қоқыс cf. ағаш аш», yig aш қ urtu «ағаш қасқыр», yig aш fruitlendürgen «ағаштарға жеміс әкелетін» (HAS, 682), қыпшақ түрікшесінде ағаш, ағаш (KTS, 3), á gac, á gaç, yig ac, шағатай түрікшесінде ағашты қараңыз. á gac, á gaç, yig ac, ağaç bk. dirâht, dopkı, gücüm, kırçaқ (2), kiremit (1), kirkev (1), kögem, күнде (3), nā cū , naju, selem, sırıқ, şecer, şecere, toқuz ton, uç қat, yığaç (1), ā bnū s, ağac, aman қара, secек, cencek (1), çeçek, çençek (1), çırçaқ, devha, yığac (1)» (ÇTS, 14) ретінде пайдаланылады.

АҒАШШЫРМАУЫҚ: <Лат. hadera - partenocissus> Аралия тұқымдасына жататын мәңгі жасыл, көлеңке сүйгіш бұта немесе ағаш тәрізді жүзім бұтасы. //Аралия қатынас жатат мәңгі жасыл, құлшылық сүйетін бұта не ағаш тәрізді шырмауық. QTÄS, 71.

AĞI KÜĞÜ: [Ağü duğu] 3. Іш ауырғанда ем ретінде қолданылатын шөп. DS I, 89.

AĞI DÜĞÜ: Тұт. DS I, 81.

AĞBIKERI: Жүзімнің бір түрі. DS I, 86.

AĞCABEK: [ağcabeğ, Ağcebek] Қаракөзді бұршақ. DS I, 86.

AĞCACA: Көктемде егістікте өсетін және тамақ ретінде пайдаланылатын шөп. DS I, 86.

AĞDA ÇIÇEĞI: Примула. DS I, 87.

AĞDALAK: Жол жиегіндегі бұталардың арасында өсетін қалақай түрі. DS I, 87

AGDIRMIT: Өте тәтті, хош иісті, үлкен шоқтығы бар жүзім түрі. DS I, 88.

AĞ IRҚ U: «Тимьян» ŞSL. ÇTS, 16.

AGIRŞAH: Алманың бір түрі. DS I, 92.

AGMAĞENI: Қарағайға ұқсайтын ағаш түрі. DS I, 102.

AĞSÜNTERE: Бидайдың бір түрі. DS I, 113.

AĞŞAYIK: Ауылда өсетін шөптің бір түрі. DS I, 113.

AĞTOP: Бидайдың бір түрі. DS I, 113.

АҒУ ОТУ: Хемлок. DS I, 115.

АҒУРЕ: Қияр, қияр. DS I, 115.9

ТАМЫЗ АЛМА: Жұмсақ және тартылған алманың бір түрі. DS I, 115.

ТАМЫЗ: жүзім бұтасы. DS I, 115.

АҒ YEMŞEN: Бөтен ағаштың ақ, дөңгелек, тәтті және итмұрын тәрізді жемісі. DS I, 116.

АҒ YONCA: 1. Ұнтақталған беде — жер бетінде таралатын қысқа беде түрі. 2. Жапырақтары ашық жасыл, кішкентай ақ гүлдері бар арамшөптердің бір түрі. DS I, 116.

АҒЛАК: Қара жүзім түрі. DS I, 124.

АҒBUN ОТУ: көң төсегінде өсетін сары гүлдері бар шөп. DS I, 127.

АНДАМ: Ақ жүгері. DS I, 127.

АНГАВАК: маринадталған ақ цуккини түрі. DS I, 129.

Қонақүй: ромашкаға ұқсайтын сары гүлдері бар өсімдік. DS I, 130.

АҒЛАТ: далалық шөптің бір түрі. DS I, 132.

АННИТ: Ащы қабығы бар, шөптесін жерлерде өсетін және түрлі түсті гүлдері бар ағаш. DSI, 133.

АҒSİL: Мүкжидек жапырақтарына ұқсайтын жапырақтары бар жеміссіз ағаш. DS I, 134.

АЛРИҚ: <Лат. aeluropes > Aeluropus – шөп тұқымдасына жататын еуразиялық және африкалық өсімдіктердің тұқымдасы, негізінен шөлді аймақтарда кездеседі. Бұл терең тамырлы көпжылдық өсімдік. // Тамир тереңге кетіп осетін көпжылдық шөптің түрі. QTÄS, 107.

АКАЦИЯ: <Лат. акация > акация. Акация – бұршақ тұқымдасының акация тұқымдасын құрайтын мәңгі жасыл жапырақтары мен тікенектері бар ағаштар немесе бұталардың жалпы атауы. Хош иісті ақ гүлдері бар ағаш. Аралар ең көп бал алатын өсімдіктер – линден мен акация. // Жақсы болды, ақ раушан бар ағаш. Жеңгең екеуінің араларында jünayt's eosymdicteri joke agasi мен akatsiya. QTÄS, 202. Долана: Тауда өсетін жабайы және тікенекті ағаштың жемісі, долана. DS I, 137.

АКАРИСТА: Жұмсақ бидайдың бір түрі. DS I, 140.

АҚ АРПА: Ақ арпаның бір түрі. DS I, 140.

АКАСМА: ақ торлы раушанның бір түрі. DS I, 140.

АКБАВА: [akbabassa, akbabaş, akbabaşça, akbabaşуа, akbaş, akbaşlı, akbaşlık, akbubassa, akbubaş, akbubachуа, akbubacca, akbubatça, akbubecci, akbubecik, akbubeşce, akbubetçe, akbuleşce, akbubeşce, akbubetçe, akbuleşce, akçabat, akçababasy]. DS I, 140.

АҚБАҚАҚ: Шикі түрде жейтін шөп. DS I, 141.

АҚБАДИЛҚАН: Жасыл қызанақ. DS I, 141.10

Ақ бұршақтар: [ағаш бұршақ, ақ қаракөзді бұршақ, дақты бұршақтар] Ақ, кептірілген бұршақ. DS I, 141.

АҚБАЛДЫР: [арбалдыран] Егістікте өсетін, жейтін шөптің бір түрі. DSI, 141.

АКБАŞ: [akbaşlı] Ақ бидайдың бір түрі. DS I, 142.

АҚ ВАŞ: «Жүгері тары қараңыз. besel, sevari” ŞSL. ÇTS, 24.

АҚБАШАК: 1. қараңыз. акбұғдай, 2. қараңыз. ақ бас DS I, 142.

АҚ БАСТЫ: [акбаш] Жапырақтары жіңішке және тығыз, ақ тікенекті жабайы шөп, айва. DS I, 142

АРАМОТ: <Лат. najadaceae> Су астында өсетін бір жылдық шөптесін өсімдік. Арамот Қазақстанның барлық өзендері мен теңіз шығанағында өседі. // Су аз болса, біржылдіксің, бейбақсың. Арамот халқы Қазақстанның бейбітшілік күштері мен таза баспаналарында (QUÉ) өркендеді. QTÄS, 588.

АРАМСӘБИЗ: <Лат. chidium> Asteraceae тұқымдасына жататын бір, екі және көп жылдық шөптесін өсімдіктер. Оның гүлдері ақ, кейде қызғылт түсті. // Шатыршагүлдір, жататтың бір, екі және көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Арамсәбиздің Гүлдері ақ, кейде қызғылт түсті боласы (QUÉ). QTÄS, 588.

ARAMSOYAW: <Лат. cuscuta> Dodder – бидайлар тұқымдасына жататын хлорофиллсіз паразиттік өсімдіктердің бір тұқымдасы. Ол жонкил, тимьян, беде немесе қалақайдың айналасында өседі. Өсімдік жас кезінде тұқымдағы қоректік заттарды тез жұмсайды. Ол тамырсыз. Сабақтары қызғылт түсті. Оның жапырақтары құнарсыз және түссіз қабыршақ. Хлорофиллсіз, тамырсыз, денесі жіп тәрізді, сорғыш бүршіктері бар бөгде өсімдіктерге жабысып өсетін бір жылдық паразит өсімдіктер тұқымдасы. Арамсою – егінге зиян келтіретін арамшөптер. // Xlorophyllless, unrepaired, jeep tatarzti, sabagi arqili boten, osimdikterge starbbureau, arqili jabisa osetin birjildiq parasite, osimdikter attitude. Aramsosyaw – beyond loss aramşöp, ol zaqmdağan daqıl, köbinese, joyad of tirshilik (QUÉ). QTÄS, 58.

АРАМТАРАН: қарақұмық тұқымдасына жататын бір жылдық өсімдік. // Қараңғы жерде, қара көйлек киеміз. QTÄS, 588.

АРАМШІТІРМАҚ: Далада өсетін жабайы шөп. Арамшытырқ – биіктігі 12-30 см болатын бір жылдық және екі жылдық өсімдіктер. Көбінесе арамшөптерден сыпырғыш жасайды (М. Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). // Қиналғанда жабаны сүй. Іздеу – ұзындығы 12-30 сантиметр, бір, отырғызылған. Оны іздеген нағашы ағасы еді (М. Қажымұратов, Пайдалы Өсімдік.). QTÄS, 589.

АРАН: <Лат. fumaria > Fumaria - папавералар тұқымдасына жататын бір жылдық гүлді өсімдіктердің 60-қа жуық түрін біріктіретін тұқым. Аранның туған жері Еуропа, Африка және Азия, Жерорта теңізі аймағында әр түрлі және Солтүстік және Оңтүстік Америка мен Австралияға енгізілген. Фумария түрлері кейде шөптік препараттарда қолданылады. Аранның сабағы бұтақтанған, бұтағы тік немесе жалпақ. Сәуір-шілде айларында гүлдейді, жемісі жаңғақ. // Аранның сабағы бұтақты еді, бұтағы тік не теусемелі келеді. Апрель-июльде раушанда болды, джемиси джанғақша (QSE). QTÄS, 589

Тарихи және қазіргі түрік географияларында қолданылатын өсімдік атауларының ұжымдық сөздігін жасау, олардың ортақ құрамдас бөліктері мен айырмашылықтарын анықтау арқылы түрік өсімдік атауларының терминологиясын қолдана бастау және барлық ғылым салаларындағы сияқты ботаникада түріктану ғылымының өзектілігіне айналуы керек. Осы себепті бүкіл түрік әлемінде өсімдік атауларын жергілікті өсімдік атауларын білетін тіл мамандары, ботаник ғалымдар және жергілікті тұрғындардың ауыспалыларымен бірге жинауының маңызы зор. Сонымен қатар, бұл өсімдік атауларының латын тіліндегі баламасын анықтау ортақ терминология жасауда да құнды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Б.Қалиев «Қазақ тілдегі өсімдік атаулары». – Алматы: Ғылым, 1988. – 159 б.
2. M. Fatih Alkayis. Türkiye Türkçesindeki Bitki Adları. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Doktora Tezi. Nisan, 2007. KAYSERİ.
3. Шаңбас Г.С. «Өлке өсімдік атауларының лексика-семантикалық сипаты» Ш.Есенов ат.АқТМУ-нің хабаршысы: Ғылыми журнал,2008, -№2 (16).-б. 189-193.
4. Муратбаева И.С. «Қазіргі қазақ және орыс тілдеріндегі метафораланған терминдердің семантика-сы». Филол.ғыл.канд. дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 2000. – 176 б.
5. Арыстанғалиев С., Рамазанов Е. «Қазақстан өсімдіктері». – Алматы: Ғылым, 1977. – 285 б.
6. Қалиев Б. Өсімдік атауларының құрамындағы жергілікті ерекшеліктер// Қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктер.-Алматы: Ғылым, 1990.
7. KAPLANKIRAN, D. (2017). “Kazak Türkçesinde Ak ve Kara Renk Adlarının Kullanımıyla Oluşan Bitki Adları”, *International Journal of Languages Education and Teaching*, Volume: 5, Issue 1, 182-210.
8. НАДЕЛЯЕВ, В.М., НАСИЛОВ, Д. М., ТЕНИШЕВ, Э.Р., ЩЕРБАК, А. М. (1969).
9. Древнетюркский Словарь, Наука: Ленинградское отделение, Ленинград.